

«Επανάστασεις, Δημοκρατία και
Αρχιτεκτονική»

Πανεργυρική Συνεδρία της 25ης Μαρτίου 2005 για
τον εορτασμό της επετείου της 25ης Μαρτίου
1821. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τ. 80, τχ. Β'
Αθήνα 2005, σ. 63-80

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2005

ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ, ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΛΑΒΒΑ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας,

Ὁ πανηγυρικός λόγος γιὰ μεγάλες ἐθνικές ἐπετείες, ὅπως ἡ σημερινή, εἶναι συνήθως μεγαλόστομη ἐξιστόρηση ἢ σχολιασμός ἡρωϊκῶν γεγονότων, πού ὅμως δύσκολα συνταιριάζεται μέ τοὺς ὁμιλητὲς αὐτοῦ τοῦ χώρου, ἐξ ὁρισμοῦ ἐργάτες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου κατὰ κανόνα. Ἡ μεγαλοστομία ἐπομένως δὲν συμπλέει μέ τὴν ψυχραυγία, ὀρθολογιστικὴ διαδικασία, ἔτσι ὥστε ὁ δεγχομὸς μου σὲ δύο κόσμους μέ διαφορετικές νομοτέλειες, νὰ εἶναι ἤδη δοσμένος: τὸν κόσμο τῆς Ἱδεολογίας, μέ τοὺς ἀναπόφευκτους χρωματισμούς, σίγουρα θεμιτοὺς στὴν εορταστικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἡμέρας καὶ σ' ἐκεῖνο τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας, χωρὶς ψυχικὴ μεταστροφή ἢ παράλειψη ἀρνητικῶν πραγμάτων καὶ θεωρήσεων. Κοντὰ σ' αὐτὰ πρέπει ν' ἀντιμετωπίσω καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ θέματός μου: «Ἐπαναστάσεις, Δημοκρατία καὶ Ἀρχιτεκτονική», νὰ μιλήσω δηλαδὴ γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ χωρὶς εἰκόνες, σεβόμενος μιὰ συνήθεια νὰ ἐκφωνοῦνται οἱ πανηγυρικοὶ χωρὶς διαφάνειες. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ τολμήσω νὰ συνεχίσω τὸν λόγο μου, δηλώνοντας ὅτι δὲν προτίθεμαι ν' ἀναπτύξω σὲ ὕψος μεγαλόστομο ὅποιες ἰδέες ἀκολουθήσουν, οὔτε ἐπίσης νὰ κάνω μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση σχετικὴ μέ τὸ θέμα μου. Αποτίοντας φόρο τιμῆς στοὺς δημιουργοὺς τοῦ Εἰκοσιένα, ἐλπίζω νὰ μπορέσω νὰ δώσω τὴ δυνατότητα, νὰ σκεφτοῦμε νηφάλια μερικὰ καίρια πράγματα, νὰ σκεφτοῦμε μάλιστα πιὸ ἀνετα χωρὶς εἰκόνες καὶ χρώματα, πού συνήθως διασποῦν τὴν προσοχὴ καὶ δημιουργοῦν ἐντυπώσεις!

1. Πρὸλ. Γ. Μανωλεδάκης, Ἱδεολογία καὶ ἐπιστημονικός λόγος, Ὀμιλία στὸ Ἀριστοτέλειο

*
* *

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν φέρνει μόνο τὴν Ἐλευθερία στοὺς Ἕλληνες. Ὡς ἀνατροπή, ποὺ εἶναι κάθε ἐπανάσταση², φέρνει καὶ μιὰ ἄλλη ἀνατρεπτική πολιτιστική πρόταση στὴν Ἀρχιτεκτονική, τὸν Κλαστικισμό³, ποὺ δὲν εἶναι βέβαια νέα, ἀλλὰ ἀναβιωμένη ἐπιστροφή τοῦ Κλασσικοῦ στὸν χῶρο ποὺ αὐτὸ γεννήθηκε χιλιάδες χρόνια πρὶν⁴. Ἡ ἰδεολογικὴ σύνδεση τῆς Ἀρχαίας Κλασσικῆς

Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, 25.03.1980, σελ. 9 κ. ἐξ., καὶ Γ. Π. Λάβδα, *Ἐπανάσταση καὶ Ἀρχιτεκτονική: Ὁράματα καὶ Πράγματα*, Πανεργαστὶς λόγος, 25.03.1985, Θεσσαλονίκη, 1985, σελ. 10.

2. Ἐπανάσταση στὸν κοινωνικοπολιτικὸ χῶρο εἶναι ἡ θύατη ἀνατροπὴ ἐνὸς συστήματος καὶ ἡ ἐπιδίωξη δημιουργίας μιᾶς νέας μορφῆς ζωῆς. Γεννιέται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἓναν κόσμον ἐλεύθερο καὶ δίκαιο καὶ περιέχει μέσα τῆς τὴν Ἐλπίδα, ὅπως ὀντολογικὰ τὴν διατυπώνει ὁ Ernst Bloch στὸ γνωστὸ ἔργο: *Das Prinzip Hoffnung* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1969, 2 τόμοι). Ὁ θεμελιώδης ἄξονας τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ἔργου εἶναι "...die Hoffnung als eine Weltstelle, die bewohnt ist wie das beste Kulturland und unerforscht wie die Atlantis...*Docta spes, begriffene Hoffnung*, erhellt so den Begriff eines Prinzips in der Welt, der diese nicht mehr verlaesst. Schon deshalb nicht weil dieses Prinzip seit je in ihrem Prozess darin war, philosophisch solange ausgekreist. Indem es ueberhaupt keine bewusste Herstellung der Geschichte gibt, ist der im guten Sinn des Worts: utopisch-prinzipiellen Begriff, als der Hoffnung und ihrer menschenwuerdigen Inhalte, hier ein schlechthin zentraler..." (τόμ. Α', σελ. 5).

3. Καὶ τὸ κίνημα τοῦ Κλαστικισμοῦ στὴν τέχνη τοῦ 18^{ου} -19^{ου} αἰῶνα ἀνήκει στὴν ἴδια οὐτοπικὴ ἐννοια (utopisch-prinzipiellen Begriff) τῆς Ἐλπίδας κατὰ Bloch. Στὸ κοινωνικοπολιτικὸ πλαίσιο ἀνήκουν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κινήματα, ἐπιδιώκοντας μιὰ ἐλπιδοφόρα ἀλλαγὴ στὰ καθημερινὰ προβλήματα μιᾶς κοινωνίας, τὰ ὁποία περιέχουν συνήθως ἐντονὴ τὴν ἐννοια τῆς οὐτοπίας. Ἀνατρέχοντας σὲ παρόμοιες ἰδέες κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων, εὐκόλῃ διαπιστώνεται τὸ οὐτοπικὸ περιεχόμενον πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ πολεοδομικῶν προτάσεων, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ οὐτοπικὰ προγράμματα πολλαπλασιάζονται στὴν ἐποχὴ μας. Πρὸβλ. σχετικὰ E. Bloch, *das Prinzip Hoffnung*, ὅπ. π. (ἰδιαίτερα τὸ κεφ. *Architektonische Utopien*, μέρος 4^ο, Κεφ. 38), A. M. Vogt, *Russische und Franzoesische Revolutionsarchitektur 1917-1789*, Dumont Schauberg, 1974, σελ. 16 κ. ἐξ., καὶ L. Lang, *Urbane Utopien der Gegenwart*, διδασκ. διατριβή, Stuttgart, 1972, σελ. 15 κ. ἐξ.

4. Βλ. πρῶτα, Γ. Π. Λάβδα, *Εἰκόμη ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 296, ὅπου σκιαγραφεῖται τὸ φαινόμενον τοῦ Κλαστικισμοῦ στὴν περίοδο τοῦ «ἀνθρώπου-μηχανικοῦ».

μέ την Νεώτερη Κλασικιστική Αρχιτεκτονική βρίσκεται στη φράση του αρχιτέκτονα Θεόφιλου Χάνσεν, για το κορυφαίο αρχιτεκτόνημα, όπου βρισκόμαστε απόψε, το κλασικιστικό κτίριο της Ακαδημίας Αθηνών. Το δράμα του έμπνευστή για τη δημιουργία του ήταν «ή δημοκρατία, ή ελευθερία και ή αλήθεια»⁵. Ανάλογοι δραματικοί στόχοι με την ίδια επιλογή αρχιτεκτονικού στυλιστικού ενδύματος, του Κλασικισμού, επιλέγονται και από τις άλλες τρεις μεγάλες επαναστάσεις των τελευταίων δυόμισυ αιώνων –την Αμερικάνικη το 1776, τη Γαλλική το 1789 και τη Σοβιετική το 1917. Αναπαράγονται έτσι ιωνικοί, δωρικοί και κορινθιακοί κίονες, κιονόκρανα, αετώματα, σίμες, ανθέμια και άλλα μοτίβα του κλασσικού αρχιτεκτονικού ρεπερτορίου με περισσή ακρίβεια και πιστότητα σε νέα κτίρια ποικίλου προορισμού (ακόμα και σε κτίρια φρενοκομείων), που έντοπιζονται, όπως είναι γνωστό, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του πλανήτη, παράλληλα με την αναβίωσή τους στον χώρο των επαναστάσεων, που αναφέρθηκαν. Για να μείνουμε μόνον σ' αυτές και την επιλεγείσα αρχιτεκτονική τους, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και οι τρεις στην εκκίνησή τους τουλάχιστον, όνειρεύονται και στοχεύουν στην ελευθερία, την ισονομία και στην αποκήρυξη των διακρίσεων, μ' έναν λόγο, στην πολιτική και κοινωνική δημοκρατία, στόχους που μαζί με την εθνική αναγέννηση επιδιώκει και η Επανάσταση του 1821⁶. Έτσι και οι τέσσερις μαζί όνειρεύονται τη δημιουργία ενός νέου, ελπιδοφόρου κόσμου, απαλλαγμένου από τις αμαρτίες του

5. Βλ. Χρ. Χρήστου, *Ο μύθος του Προμηθέα και ο ζωγραφικός διάκοσμος της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα, 2003, σελ. 53.

6. Πρβλ. Ν. Ι. Πανταζόπουλου, *Ρήγας Βελεστινλής, ή πολιτική ιδεολογία του Ελληνισμού προάγγελος της Επανάστασης*, Α. Π. Θ., Θεσσαλονίκη, 1964, σελ. 30: «...Πδιάζον επίσης γνώρισμα του «Πολιτεύματος» του Ρήγα είναι...το κοινωνικόν αὐτοῦ περιεχόμενον. Διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως ὑπὲρ τῶν ἀποτελουσῶν αὐτὸ ὁμάδων ἀτομικῶν καὶ ὁμαδικῶν δικαιωμάτων, ὑπερακοντίζει, ὡς ἀνωτέρω ἐτονίσαμεν, τὰ πλαίσια τὰ προβλεπόμενα ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως...καὶ εὐρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς γενικῆς Συνελεύσεως τοῦ Ο. Η. Ε. ...ψηφισθεῖσαν Οἰκουμενικὴν Διακήρυξιν τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων...». Γενικότερα γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς Επανάστασης, θέμα πού θγαίνει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ θέματός μας, βλέπε: Α. Ε. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Ε', σελ. 46 κ. ἐξ., καὶ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. ΙΒ', Αθήνα, 1975, σελ. 8 κ. ἐξ. Γιὰ τὴν εὐρύτερη σημασία τῆς Επανάστασης στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο βλ. τὴ νέα προσέγγιση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Κ. Σκόλοπουλου, *Ἡ Ἑλληνικὴ Επανάσταση ὡς γεγονός τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας*, Πρακτικὰ τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν, τ. 79 (2004), τεύχ. 2.

προεπαναστατικού, που πρέπει να ανατραπεί και να συντριβεί. Το αρχιτεκτονικό κτίσιμο του νέου αυτού κόσμου είναι ο ένοποιος στόχος και μία ελπίδα ποτισμένη με τη θετική ουτοπική θερμότητα και αισιοδοξία, που θέλει να οικοδομήσει στα ερείπια του παλαιού, χωρίς να χρησιμοποιήσει τις μορφές και τους τρόπους του, παρόλο που αρχιτεκτονικά είναι και αυτοί ενδιαφέροντες και σημαντικοί, όπως π.χ. η Γοτθική μορφολογία ή εκείνη της Αναγέννησης και του Μπαρόκ στη Δύση και στη δική μας περίπτωση ή εξαιρετική μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική των αρχοντικών και των παραδοσιακών οικισμών γενικά. Μέσα στο σύνδρομο της επαναστατικής δράσης και της μετεπαναστατικής αντίδρασης στο νικημένο κόσμο του χθές, εμπλέκεται έτσι και η Αρχιτεκτονική, αφού, ως κοινωνική λειτουργία, συμπαρασύρεται και αυτή από το νέο επιδιωκόμενο σημασιολογικό και ιδεολογικό όραμα. Εδώ ακριβώς βρίσκονται και οι κρίσιμοι κόμβοι στις σχέσεις ανάμεσα στις αναφερθείσες Επαναστάσεις και στην Αρχιτεκτονική. Οι Επαναστάσεις αυτές υπόσχονται έναν καινούργιο, καλύτερο εξ' όρισμού κόσμο, που τον εμπνέει ή Αρχαία Δημοκρατία. Η Αρχιτεκτονική της Αρχαιότητας παράλληλα επιδρά στα έργα -κελύφη του νέου αυτού κόσμου και τα σημασιοδοτεί τρισδιάστατα στον χώρο.

Με παρόμοιες δραματικές ελπίδες, που σε μακρόχρονη όμως προοπτική αποδείχτηκαν ουτοπικές, ξεκίνησαν και οι τέσσερις επαναστάσεις. Σε μία πρώτη αξιολόγηση μπορεί να λεχθεί ότι αυτή ή κοινή τους επιλογή του Κλασικισμού υπήρξε, αν και ουτοπία, μία χρήσιμη επιλογή, αφού ελπίδα, όραμα και ουτοπία με θετική αποδοχή, είναι στοιχεία συστατικά της Επανάστασης. Χωρίς την ελπίδα δεν μπορεί να ξεκινήσει μία Επανάσταση, ενώ χωρίς την ουτοπία φτωχαίνει το περιεχόμενο της ιδεολογίας και η προωθητική δύναμη της ελπίδας, που την πραγματώνει. Η Επανάσταση αναζητά μία καλύτερη μορφή ζωής και είναι φυσικό ή ζωή αυτή να φιλοξενηθεί σε μία αντίστοιχη, δηλ. καλύτερη μορφή αρχιτεκτονικής, που δεν μπορεί να συμπίπτει με την προεπαναστατική.

Έτσι η αμερικανική, ή πρώτη στη σειρά επανάσταση, θεμελιώνει μία νέα δημοκρατία ως προέκταση του ευρωπαϊκού πολιτισμού σε άλλη ήπειρο και την σημασιοδοτεί αρχιτεκτονικά με μορφολογικά μοτίβα του αρχαίου κλασικού ρεπερτορίου γεμίζοντας την πρωτεύουσά της Ουάσινγκτον και τις άλλες πόλεις με κλασικιστικά κτίρια δίνοντας αρχαία ονόματα. Έξ πόλεις της Συμπολιτείας ονομάζονται Αθήνα (Athens) και ακόμα ένα ακριβές αντίγραφο του Παρθενώνα κτίζεται στην πόλη Nashville της πολιτείας Tennessee το 1897.

Η Γαλλική Επανάσταση εκφράζει το γνωστό σύνθημα «ελευθερία, ισό-

τητα, αδελφότητα», αρχιτεκτονικά, πραγματώνοντάς το με κτίρια, όπως το «Πάνθεον» (1802), ή Madeleine (1807), ή Αψίδα του Θριάμβου (1806-36) και άλλα με το ίδιο αρχαιόπρεπο στυλιστικό ρεπερτόριο. Ταυτόχρονα γκρεμίζει πολλά αριστουργήματα της αυθεντικής γαλλικής ιστορικής αρχιτεκτονικής, επειδή ήταν ακριβώς σύμβολα του προεπαναστατικού και μισητού στον λαό απολυταρχικού καθεστώτος.

Τη μεγαλύτερη όμως εκπληξη ανάλογης συμπεριφοράς την δίνει η Ρωσική Επανάσταση του 1917. Αν για τις δύο προηγούμενες η αναβίωση της Κλασικής Αρχιτεκτονικής έλαβε χώρα σε μια περίοδο της ευρύτερης ιδεολογίας και αποδοχής του Ιστορισμού, ο Σοβιετικός Κλασικισμός αναδύεται ακριβώς στο χρονικό σημείο της ίδιας του της παρακμής. Γύρω στο 1920 σημειώνεται η άλλη μεγάλη επανάσταση, εκείνη της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, που απορρίπτει ξεκάθαρα κάθε ιστορική μορφολογική αναβίωση. Οι σοβιετικοί επαναστάτες, αφού άφησαν για σύντομο διάστημα τις μοντέρνες ιδέες να δείξουν δυνατότητες και αδυναμίες στη λύση του πελώριου οικιστικού προβλήματος της νέας αυτοκρατορίας, τις αποσύρουν ψυχρά ήδη από το 1922, όταν ο ίδιος ο Λένιν κατασκευάζει το πρότυπο του Κυβερνείου του στο μοναστήρι Smolny στο Λένινγκραντ με κλασικιστική τεχνοτροπία και δωρικές κολόνες, που τώρα εκφράζουν την Κομμουνιστική Επανάσταση⁷. Ο Στάλιν λίγο αργότερα θα γεμίσει τις πόλεις της Σοβιετικής Ένωσης με κλασικιστικά δημόσια κτίρια, «παλάτια» για το λαό, όπως τα ονόμασε. Ιδεολογικό στήριγμα γι' αυτήν την απρόσμενη όπισθοδρόμηση είναι τα λόγια του Μάρξ ότι «μετά τους αρχαίους Έλληνες, η Τέχνη δεν έφθασε ψηλότερα...» ή ακόμα ότι είναι ζήτημα «...αν θα υπάρξουν ξανά τόσο εύτυχοι όροι για την Τέχνη». Ο κομισάριος Anatoli Lunatscharski⁸, όπαδός της Μοντέρνας Τέχνης μέχρι τότε, εισηγείται αυτή τη στροφή της κομμουνιστικής αρχιτεκτονικής επί Στάλιν, αφού, όπως γράφει, η «πελώρια συνήθεια και διάρκεια της αισθητικής επίδρασης της αρχαίας ελληνικής τέχνης» είναι εκείνο που τώρα έμπνέει και τον επαναστατημένο ρωσικό λαό.

*
* *

7. Πρβλ. A. M. Vogt, *οπ. π.*, σελ. 233, εικ. 90. Επίσης, Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, έκδοση τρίτη, τόμος 31, Αθήνα, 1978, σελ. 613 κ. εξ.

8. A. Lunatscharski, *Vom Erbe der Klassiker* (1930), στο: *Das Erbe*, 1965, σελ. 5 και 6, και A. Vogt, *οπ. π.*, σελ. 235-236.

Στο πλαίσιο αυτό της ευρύτατης προβληματικής που χαρακτηρίζει το φαινόμενο του Κλασικισμού στη Νεώτερη περίοδο από τη Βιομηχανική Επανάσταση και μετά, θα πρέπει να εντάξουμε και την ελληνική περίπτωση. Ο Κλασικισμός στην Ελλάδα συνδέεται με την Επανάσταση του 1821 και πρέπει να θεωρηθεί ως η αρχιτεκτονική μετεπαναστατική εκφάνση του επαναστατημένου ελληνικού έθνους στα γεωγραφικά όρια του νεοϊδρυμένου ελλαδικού κράτους. Επομένως, γενεσιουργός αίτια του είναι το επαναστατικό γεγονός, το οποίο οδήγησε τη Νεοελληνική Αρχιτεκτονική από την αξιολογή¹¹ σε οικιστικά επιτεύγματα Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική οντολογία και μορφολογία του κατοικείν, που επιβίωνε ομαλά μέχρι τότε, στη μίμηση της Κλασικής περιόδου ταυτιζόμενης με την άνθηση της Δημοκρατίας, που αναβιώνει τώρα δραστικά ως Κλασικιστική τεχνοτροπία. Λιγότερο σημαντική είναι η αντίφαση της έλευθ Θεού βασιλείας με την οποία ήλθε η νέα «δημοκρατική» τεχνοτροπία, με τον Όθωνα. Ο Κλασικισμός γνωρίζει αρχικά ευρύτατη

11. Είναι ασφαλώς γεγονός αναντίρρητο ότι η μέχρι την ελληνική επανάσταση αρχιτεκτονική του ελλαδικού χώρου χαρακτηρίζεται από μία ανερχόμενη δυναμική μορφολογία και τυπολογία με απαιτήσεις, στηριζόμενη στο ανάλογο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο: οικονομικά οι συνθήκες φαίνονται θετικές και συνεχώς βελτιώνονται. Ήδη από το τέλος του 18^{ου} αιώνα σημειώνεται η «αύξη του ελληνικού καπιταλισμού», όπως χαρακτηρίστηκε και η ανάπτυξη του εμπορίου και των θαλάσσιων μεταφορών, δραστηριότητες στις οποίες οι ελληνικοί πληθυσμοί έχουν να δείξουν σημαντική συμμετοχή. Τόσο στη Νότια Ελλάδα σε πόλεις και νησιά, όπως στη Δημητσάνα, στο Γαλαξίδι, στο Ναύπλιο, στις Σπέτσες, Τόρα και Σύρα ή στα Ψαρά, όσο και στο Κεντρικό και Βορειοελλαδίτικο χώρο (Πήλιο, Αγυιά, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Μοσχόπολη, Κοζάνη, Μέτσοβο, Γιάννενα, Αμπελάκια, Σιάτιστα και άλλοι), οι ευρωστές οικονομικές συνθήκες είναι και μέσα από την αρχιτεκτονική τους φανερές. Σχετικά με την οικονομική παράμετρο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής επιδιώκεται να υποδειχθεί η σχέση «που υπάρχει ανάμεσα στις οικονομικές δομές και στην οργάνωση του οικισμένου χώρου, ανάμεσα σ' αυτές και στους τύπους των οικονομικών δραστηριοτήτων» στην περίοδο που σημειώνεται «η αύξη του ελληνικού καπιταλισμού» τον 17^ο αιώνα, μάλιστα στην τελευταία του τριακονταετία, ακόμη και στις δύο πρώτες δεκαετίες του επόμενου. Για τα παραπάνω, πρβλ. Σπ. Ι. Ασδραχά, *Το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής*, οι οικονομικές προϋποθέσεις, στο «Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική», Μέλισσα, τόμ. Α', Αθήνα, 1982, σελ. 14 κ. εξ. Επίσης, ευρύτερες σχετικές διαπιστώσεις υπάρχουν στην «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. ΙΒ', Αθήνα, 1975, σελ. 8 κ. εξ. Βλέπε ακόμα: Γ. Π. Λαβδα, *Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία 1830-1981*, στο «Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός», εκδ. Παγκόσμια Σύγχρονη Παιδεία-Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 187 κ. εξ.

άποδοχή στον αστικό ή περιαστικό χώρο, αποπνέοντας σε όρισμένα παραδείγματα το άρωμα της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στην ανθρώπινη και τη φυσική κλίμακα, το τοπίο και το ελληνικό φως. Κορυφαίο αρχιτεκτονικό σύνολο αυτής της ποιότητας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο είναι ασφαλώς η «αθηναϊκή τριλογία», το Πανεπιστήμιο, η Βιβλιοθήκη και η Ακαδημία, με το κτίριο της Ακαδημίας στην πρώτη θέση και τ' άλλα σωζόμενα ακόμα κλασσικιστικά κτίρια της Αθήνας, όπως το Πολυτεχνείο, το Αρσάκειο, ή οίχια Μελά, το Τίλου Μελαΐδρον, το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, για ν' αναφέρω μόνο μερικά. Μ' αυτήν την έννοια η Επανάσταση του 1821 αποτελεί και στην αρχιτεκτονική σημαντικό γεγονός της γενικότερης ευρωπαϊκής ιστορίας¹⁰.

*
* *

Σκιαγράφησαμε με συντομία το φαινόμενο του Κλασσικισμού των δύο-μισυ τελευταίων αιώνων στην Αρχιτεκτονική, θίγοντας το κοσμοθεωρητικό και ιδεολογικό του περιεχόμενο, αφού το δημιουργικό και καλλιτεχνικό του υπόβαθρο περιορίζεται μάλλον στο επίπεδο της δεξιότεχνης ή μή αντιγραφής του πρωτότυπου και αυθεντικού, που είναι το Κλασσικό πρότυπο. Όλοι μας νιώθουμε ότι και το καλλίτερο κλασσικιστικό δημιούργημα, όπως το αναφερθέν κτίριο της Ακαδημίας μας, δεν είναι παρά η ανταύγεια της αρχιτεκτονικής Περίκλειας δημιουργίας της Αθηναϊκής Ακρόπολης. Αυτή η καλλιτεχνικά υποτακτική νομοτέλεια της Κλασσικιστικής απέναντι στην Κλασσική Αρχιτεκτονική, αποτέλεσε και την αιτία της σύντομης παρουσίας του στο εικαστικό γίγνεσθαι των τελευταίων, εκρηκτικών σε καλλιτεχνικά ρεύματα, αιώνων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Και κάτι ακόμα πολύ αρνητικό και απαξιωτικό: η κατάχρηση και η διαστρέβλωση του ιδεολογικού αυτού αρχιτεκτονικού ενδύματος της αρχαίας Δημοκρατίας από ολοκληρωτικά καθεστώτα, ιδιαίτερα του 20^{ου} αιώνα, όπως ο Φασισμός, ο Ναζισμός ή και ο Σταλινισμός και κοντά σ' αυτά και οι καλλιτεχνικά στερείς δικτατορίες της 4^{ης} Αυγούστου και της 21^{ης} Απριλίου στη χώρα μας. Όπως ξέρουμε, και αυτά τα καθεστώτα επιχείρησαν να εκφράσουν αρχιτεκτονικά με αρχαίες κολόνες, αετώματα και συμμετρίες, για να αποκρύψουν τα αντιδημοκρατικά τους κηρύγματα.

10. πρβλ. Κ. Σβολόπουλου, *οπ. π.*, σελ. 10.

Μετά από τόσες και τέτοιες χρήσεις της αρχαίας αρχιτεκτονικής της Δημοκρατίας, ίσως είναι ή στιγμή για την ιστορική έρευνα, να θέσει μερικά καίρια ερωτήματα: ήταν άραγε όρθή ή εϋστοχη, μία παρόμοια ανάγνωση της όλης αρχαίας αρχιτεκτονικής από τη Νεώτερη εποχή; Η συγκεκριμένη δηλαδή επίλογή του κλασσικού ρεπερτορίου από κίονες, αετώματα, ανθέμια, σίμες, μετόπες και τρίγλυφα είναι πράγματι τὸ δημιουργήμα της Δημοκρατίας στην Αρχαιότητα; Μ' άλλα λόγια, ή προσφορά της Δημοκρατίας στην αρχιτεκτονική εκφράζεται πραγματικά με την κλασσική μόνον μορφολογία ή τοῦτο γίνεται και με άλλες κατακτήσεις, λιγότερο καλλιτεχνικές, ή με επιτεύγματα του Ε' αιώνα π.Χ., πού πραγματικά άφορούν σε όλα τὰ μέλη μίας δημοκρατικής κοινωνίας, με επιτεύγματα δηλαδή, πού επιτρέπουν ίσα δικαιώματα και απολαύσεις στο σπίτι και στην πόλη ενός δημοκρατικού πολιτεύματος; Όλοι μας ξέρουμε, ότι ή αρχαιοελληνική αρχιτεκτονική μορφολογία, με την όποία ή Νεώτερη εποχή φαίνεται να σηματοδοτεί τη Δημοκρατία, ξεκινά μερικούς αιώνες νωρίτερα, και όχι με την πρώτη εμφάνιση της Δημοκρατίας στην Αθήνα. Αποτελεί ή αρχιτεκτονική αὐτή μορφολογία μία καθαρά εξελικτική καλλιτεχνική διαδικασία από τὰ αρχαϊκά χρόνια μέχρι τη Ρωμαϊκή κατάκτηση, γνωρίζοντας τὸ αποκορύφωμά της με τὰ κλασσικά έργα της Αθηναϊκής Ακρόπολης και άλλων ελληνικών περιοχών. Μ' άλλα λόγια εμφανίζεται με τη νομοτέλεια ενός καλλιτεχνικού γίνεσθαι με πρόωμη, ή αρχαϊκή φάση, με άκμή ή κορύφωση στην κλασσική και με ύστερη φάση στη συνέχεια με φαινόμενα παρακμής και μεταλλαγής. Στην πορεία αὐτοῦ τοῦ γίνεσθαι γεννιέται ή Δημοκρατία, ως πολιτικό σύστημα και αναδεικνύεται άρωγός, όχι δημιουργός, αὐτῆς της καλλιτεχνικής κοσμογονίας κυρίως με τὸν Περικλή, ὁ όποιος με τὸ πελώριο οίκοδομικό του πρόγραμμα εκπέμπει μέσω της τέχνης, όχι τόσο δημοκρατικά όσο «πολιτικά μηνύματα, όπως τὸ μεγαλείο, ή δύναμη, ὁ πλοῦτος και ὁ πολιτισμός της πόλεως τῶν Αθηνῶν»¹¹. Δέν μοιράζει δηλ. με ίσωνομία αὐτά τὰ αγαθά και στους συμμάχους, με τὰ χρήματα τῶν όποίων μετατρέπει την Αθήνα, κατά τὸν Πλούταρχο, σε «Σχολεῖο της Ελλάδος», για να κατηγορηθεῖ μάλιστα

11. Πρὸλ. Μ. Β. Σακελλάρῳ, Αθηναϊκή Δημοκρατία, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999, σελ. 529 κ. εξ.

ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς συμπατριῶτες καὶ ἀντιπάλους του, ὅτι «προσβάλλει τοὺς Ἑλληνας» καὶ ὅτι «συμπεριφερόταν σὰν τύραννος, οἰκαιοποιούμενος ἓνα κεφάλαιο ποῦ προορίζεται γιὰ τὴν ἀμυνὰ τους». Καὶ ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἡ γρήση μιᾶς καλλιτεχνικῆς κορυφώσεως χρησιμοποιεῖται ἀνάλογα μὲ τις πολιτικὲς δοξασίες τῆς ἐποχῆς. Τὰ μέλη τοῦ τότε ἀθηναϊκοῦ δήμου τὴν ἐρμηνεύουν κατὰ τὸ δοκοῦν. Ἄλλα μέλη, θετικά καὶ ἄλλα ὡς εὐτελῆ πολιτικὸ στόχο: «νὰ χρυσώνει» δηλ. ὁ ἀντίπαλός τους Περικλῆς «καὶ νὰ καλλωπίζει τὴν πόλιν, σὰν μιὰ φαντασμένη γυναίκα, μὲ πολύτιμους λίθους καὶ ἀγάλματα καὶ ναοὺς ποῦ κόστιζαν πολλὰς χιλιάδες ταλάντων»¹².

*
* *

Ἄς ἐπανέλθουμε ὅμως στὸ ἐρώτημά μας: ἐπέδρασε ἄραγε ἡ πρώτη ἐμφάνιση τῆς Δημοκρατίας στὴ δημιουργία ἐνὸς νέου πλαισίου οἰκιστικῆς ὁργάνωσης καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ἀνάλογου μὲ τὸ πλαίσιο τῆς ἐννοίας τῆς ἰσονομίας σὲ πολιτικὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸ 508/7 π.Χ. καὶ μετὰ;

Ἐχῶ τὴν αἰσθησὴ ὅτι αὐτὴ ἡ πολυσήμαντη ἐννοια τῆς ἰσονομίας ἀποτελεῖ καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὸ κλειδί γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε τὴν πραγματικὴ προσφορά τῆς Δημοκρατίας πρὸς τὴν τότε κοινωνία τῶν πολιτῶν.

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση τῆς ἐννοίας «ἰσονομία» ἐντοπίζεται ἡδέονα αἰῶνες πρὶν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη. Τὴν συναντᾶμε στὴ Βίβλο μὲ ἀναφορά στὰ γεγονότα τῆς Ἑξόδου (12, 49) τοῦ 13^{ου} αἰ. π.Χ. τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ ρύθμιση τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων συμμετοχῆς στὸ Πάσχα. Ἐκεῖ, λοιπόν, ὁρίζεται ὅτι «νόμος εἰς ἔσται τῷ ἐγγχωρίῳ καὶ τῷ προσελθόντι προσηλύτῳ ἐν ὑμῖν», δηλ. «ὁ ἴδιος νόμος θὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Ἰσραηλίτη καὶ γιὰ τὸν ξένον ποῦ κατοικεῖ μαζί σας»¹³. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ Γραμματεία πάντως συμπίπτει μὲ τὴν ἐδραίωση τῆς Δημοκρατίας, δηλ. γύρω στὸ 500 π.Χ. καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀλκμαίωνα τὸν Κροτωνιάτη, ἱατρὸ καὶ φιλόσοφο, στὸ σύγγραμμά του «Περὶ φύσεως»¹⁴, σχετικὸ μὲ τὴν ὑγεία τοῦ

12. Μ. Β. Σακελλαρίου, ὁπ. π., σελ. 533, 534.

13. Πρὸς Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἑταιρεία, Ἡ Ἁγία Γραφή, Ἀθήνα, 1997, σελ. 85.

14. Βλ. Δ. Λυπουρλής, Ἱπποκρατικὴ ἱατρικὴ, Ὁρκός, περὶ ἱερᾶς νούστου, Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων, Προγνωστικόν (εἰσαγωγή, κείμενο-μετάφραση, σημειώσεις), Θεσσαλονίκη,

ανθρώπινου οργανισμού. Η υγεία, κατά τόν Αλκμαίωνα, επιτυγχάνεται με την ισονομία των δυνάμεων, ή «τὴν ἰσορροπία ἀντιθέτων στοιχείων ἢ ποιότητων», ὅπως π.χ. ψυχροῦ καὶ θερμοῦ, ὑγροῦ καὶ ξηροῦ καὶ ἄλλων παρόμοιων ἀντίθετων δυνάμεων. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἐνός ἀπὸ τὰ δύο, ἡ «μοναρχία», εἶναι ἡ αἰτία τοῦ γεννᾶ τὴν ἀρρώστια. Ἀνάλογες παρατηρήσεις καὶ πορίσματα «Περὶ φύσεως» διατυπώνουν, ὅπως γνωρίζουμε, οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι Θαλῆς, Αναξίμανδρος καὶ Αναξίμενης, προσπαθώντας νὰ ἐρμηνεύσουν φυσικὰ φαινόμενα. Ὁ σύγχρονος περίπου τοῦ Αλκμαίωνα, ὁ Κλαζομένιος Αναξαγόρας, θὰ γίνῃ ὁ δάσκαλος τοῦ Περικλῆ στὴν Ἀθήνα, συνεργάζομενος μὲ τοὺς Δημοκρατικούς καὶ μεταφέροντας τὶς ἰδέες του γιὰ μιὰ νέα, ἐκκολαπτόμενη τότε ἐπιστήμη, τὴ «μετεωρολογίαν»¹⁵ ἢ «ἀστρονομία», ἡ ὁποία μελετᾶ τὰ καιρικὰ καὶ κλιματικὰ φαινόμενα, ποὺ ἐντοπίζονται μεταξὺ «οὐρανοῦ καὶ γῆς», δηλ. τὰ «μετέωρα» (ἀπὸ τὴ ρίζα ἀήρ, μετ-ή-ορ-ος). Αὐτὴ του ἡ ἐνασχόληση στάθηκε ἀργότερα βέβαια μοιραία γιὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα, ὅταν, ἀποκαλώντας τὸν ἥλιον «μύδρον διάπυρον» ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τῆς ἀντιδημοκρατικῆς παράταξης, ὡς ἄθεος καὶ ἀσεβής.

Στὸ ἴδιον περίπου χρονικὸ σημεῖο μὲ τὴ δρομολόγησή τῆς Δημοκρατίας πρέπει ἐπίσης νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἓνα τμήμα τοῦ κειμένου τῆς Ἱπποκρατικῆς Σχολῆς «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων», ὅπου φαίνεται νὰ συμπυκνώνονται φυσικὲς παρατηρήσεις καιρικῶν καὶ κλιματικῶν φαινομένων, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀνθρώπινη υγεία, ὄντας στὴν κυριολεξία οὐσιαστικὲς πολεοδομικὲς καὶ οἰκιστικὲς προδιαγραφές. Μὲ ἄλλα λόγια ὑποδηλώνουν οἱ ἐμπειρίες αὐτὲς στοὺς οἰκιστὲς καὶ τοὺς ἀρχιτέκτονες νέων οἰκισμῶν καὶ κατοικιῶν, τί πρέπει νὰ ἀποφεύγουν στὸ σχεδιασμό, γιὰ νὰ ζοῦν οἱ κάτοικοί τους σὲ οἰκιστικὸ πλαίσιο υγείας καὶ εὐημερίας. Ἀς ἀκούσουμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Ἱπποκρατικὸ αὐτὸ κείμενο:

- «Μόλις ἓνας γιατρὸς φτάσῃ σὲ μιὰ πόλιν μπορεῖ νὰ διαγνώσῃ τίς ἀρρώστιες τῶν κατοίκων ἂν ἐξετάσῃ μὲ προσοχή τὴ θέσιν τῆς: πῶς εἶναι προσανατολισμένη α) σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀνέμους, β) σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνατολή τοῦ ἡλίου. Γιατὶ δὲν ἔχει βέβαια τὴν ἴδια σημασίαν ἂν ἡ πόλις

1975, σελ. 35 κ. ἐξ., ὅπου ἐπιχειρεῖται μιὰ ἐξαίρετη ἀνάλυση καὶ σχολιασμὸς τῶν ἐν λόγῳ κειμένων.

15. Γιὰ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας πρὸλ. W. Capelle, *Μετεωρολογία*, *Philologus* 71, 1912, σελ. 428.

είναι στραμμένη πρὸς τὸ βορρᾶ ἢ πρὸς τὸ νότο, πρὸς τὴν ἀνατολὴν ἢ πρὸς τὴ δύση... Ἀκόμα τὸ νερό, νὰ δῇ τί ιδιότητες ἔχει... Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔδαφος, εἶναι ἄραγε γυμνὸ καὶ στεγνὸ ἢ μήπως εἶναι πυκνοφύτεμένο καὶ ὑγρὸ, καὶ ὁ τόπος βρίσκεται σὲ κοίλωμα, ὅπου ἡ ζέστη δυσκολεύει τὴν ἀναπνοή, ἢ μήπως βρίσκεται σὲ μέρος ψυχρὸ καὶ ψυχρὸ...». Ἀκόμα ὁ ἱατρὸς πρέπει νὰ μελετήσῃ «τὸ θέμα τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, νὰ δῇ τί εἶδους ἐπιδράσεις ἔχει τῇ δυνάμει νὰ ἀσκεῖ ἢ καθυμιά τους... Ἐπειτα... οἱ ἄνεμοι, οἱ θερμοὶ καὶ ψυχροί, κατὰ κύριο λόγο οἱ ἄνεμοι ποὺ εἶναι κοινοὶ σὲ ὅλους τοὺς τόπους, ὥστε ὅμως καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἐπιχωριάζουν στὸν κάθε συγκεκριμένο τόπο. Τέλος... τί ἐπίδραση μποροῦν νὰ ἀσκοῦν τὰ νερά...»¹⁶.

Ἀν αὕτῃ ἡ γενικὴ γνώση καὶ ἐμπειρία γιὰ τὴν περιβαλλοντικὴ ὑγεία καὶ εὐημερία ἀποτελεῖ τὸν θεωρητικὸ προβληματισμό, τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο ἐμφανίζεται στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὴν Ἰωνία προερχόμενος, ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰππόδαμος ὁ Μιλήσιος¹⁷, ποὺ τοῦ ἀποδόθηκε τὸ ὀμώνυμο ἀλλὰ παλαιότερο ἀπὸ αὐτὸν πολεοδομικὸ σύστημα τοῦ καννάβου, τὸ περίφημο «Ἰπποδάμειο», τῶν ἴσων οἰκοδομικῶν τετραγώνων μὲ τοὺς ὀρίζοντιους καὶ κάθετους δρόμους. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι σὲ πρόσφατες δημοσιεύσεις ἐγκρίτων γερμανῶν ἐρευνητῶν¹⁸ ἡ γεωμετρικὴ ἰσότητα τῶν οἰκοπέδων-νησίδων τοῦ καννάβου θεωρήθηκε ὡς «δημοκρατικὴ ἰσομοιρία», τόσο τοῦ ἀστικοῦ χώρου μὲ τὴν κατοικία ὅσο καὶ τῆς

16. Δ. Λυπουρλής, *ὁπ. π.*, σελ. 195.

17. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰπποδάμου τοῦ Μιλήσιου ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία. Πρὸλ. P. B. Falciat, Ippodamo di Mileto, Architetto e Filosofo, una ricostruzione filologica della personalità, Firenze, 1982, ὅπου καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς νεώτερης βιβλιογραφίας καὶ τῶν ἀρχαίων πηγῶν. Οἱ κυριότερες θέσεις τῆς ἐρευνας γιὰ τὴν πολυσυζητημένη αὐτὴ προσωπικότητα συζητοῦνται στὴ: J. Szidat, Hippodamus von Milet, Bonner Jahrbuecher, Band 180, 1980, σελ. 31-44. Ἡ ιδιότητά του ὡς «Μετεωρολόγος» ἐπιχειρεῖται νὰ πεισθευθῇ στὴ: Γ. Π. Λάβδα, Ὁ Ἰππόδαμος ὁ Μιλήσιος καὶ οἱ φυσιολογικὲς παράμετροι τῆς κλασικῆς κατοικίας, Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Αρχαιολογίας, Ἀθήνα, 4-10/9/1983, τόμ. Δ', 1988, σελ. 112-118.

18. Πρὸλ. τῇ μνημειώδη ἐκδόσει: W. Hoepfner – E. L. Schwandner, Haus und Stadt im klassischen Griechenland, D. A. L. Deutscher Kunstverlag, Μόναχο, 1980, καὶ ἐπίσης τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου: Demokratie und Architektur, Der hippodamische Städtebau und die Entstehung der Demokratie (17-19. Juli 1987 herausg. Von Wolfgang Schuller, Wolfram Hoepfner und E. L. Schwandner), 1989, Deutscher Kunstverlag στὴ σειρά: Wohnen in der klassischen Polis, Band II, ὅπου συζητεῖται ἐκτενῶς τὸ θέμα «Δημοκρατία καὶ Ἀρχιτεκτονική».

περιαστικής γῆς, ὡς ἀποτέλεσμα δηλ. τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος τῶν πολιτῶν. Αὐτὴ βέβαια ἡ ἐρμηνεία εἶναι, ὅπως εὐκόλα μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές, ἐξωπραγματική, ἀφοῦ ἀκόμα δὲν ἔχει βρεθεῖ σύστημα ἀνθρώπινης κοινωνικῆς διαβίωσης, ὅπου νὰ ἔχει ἐφαρμοσθεῖ παρόμοια, ποσοτικά ἴση, κατανομή ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ἀλλωστε ἰσότητα οἰκοπέδων σὲ μεταβαλλόμενον μέγεθος οἰκογενειῶν καὶ τυποποιημένες ἢ ἀκαμπτες κατόψεις σπιτιῶν, στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι καὶ δημοκρατικὰ ὀρθὸ μέτρο, ἂν σεβόμαστε τὶς ἀνιστεῖς ἢ διαφορετικὲς ἀνάγκες καὶ δυνατότητες κάθε ἀνθρώπινης προσωπικότητος.

*
* *

Ἄν προσέξουμε ἀκόμα τὶς ἀρχαῖες πηγές, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Ἰππόδαμος ὁ Μιλήσιος δὲν ἀναφέρεται μόνον ὡς πολεοδόμος ἢ ἀρχιτέκτων, ἀλλὰ καὶ ὡς μετεωρολόγος καὶ πολιτειολόγος¹⁹. Εἶναι δηλ. γνώστης τῆς νέας ἐπιστήμης τῆς «μετεωρολογίας», ποὺ προωθεῖ τὴν ὀρθὴ χωροδέτηση καὶ ὀργάνωση οἰκισμῶν καὶ κατοικιῶν ὡς πρὸς τὶς φυσιολογικὲς τοὺς παραμέτρους, γιὰ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως ἀρμοῖε στὸ ἀθηναϊκὸ δημοκρατικὸ τότε σύστημα. Ἡ ἱδρυστὴ τῆς νέας πόλης τοῦ Πειραιᾶ στὴ δεκαετία τοῦ 470 π.Χ. εἶναι ἡ πρώτη του εὐκαιρία νὰ δοκιμάσει ὅχι τὸν κἀνναβο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ πολὺ παλαιότερα σὲ ἀρχαῖες πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ὅπως στὸ Μεταπόντιο καὶ στὴ Μίλητο τὴν πατρίδα του ἀπὸ ἄλλους, ἀλλὰ τὰ «μετεωρολογικὰ» πορίσματα, νέα ἐπιτεύγματα τῆς ἐλεύθερης ἐρευνας σὲ μιὰ δημοκρατικὴ πολιτεία.

Σὲ τί ὅμως συνίσταται ὁ «μετεωρολογικὸς προβληματισμός» ποὺ ἐντυπωσιάζει, ὅπως φαίνεται, τὴν περίοδο ἐκείνη, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἀντιπάλους τῶν δημοκρατικῶν καὶ ἀντιδράσεις καὶ σκώμματα; Ἄν σκεφτοῦμε ὡς σημερινοὶ πολεοδόμοι καὶ ἀρχιτέκτονες καὶ λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὶς διαπιστώσεις τῶν ἱατρῶν, ποὺ περιέχονται στὸ ἀναφερθὲν ἤδη Ἰπποκρατικὸ κείμενο, αὐτὲς ἀφοροῦν στὸ λεγόμενον σήμερα προαρχιτεκτονικὸ στάδιο ἐκπόνησης

19. Ἡσύχιος, «Ἰπποδάμου νέμησις, τὸν Πειραιᾶ Ἰππόδαμος... ὁ καὶ μετεωρολόγος», Φωτίος, «... ἦν δὲ Ἰππόδαμος Εὐρυκρόντος Μιλήσιος ἢ Θούριος μετεωρολόγος...». Βλ. ἀντίστοιχα: Hesychii Alexandrini Lexikon (recensuit Mauricius Schmidt, vol. II, Adolf M. Hakkert), publ. Amsterdam, 1965, σελ. 366, καὶ Photius Lexikon (add. S. A. Naber), vol. I, Adolf M. Hakkert, publ. Amsterdam, 1965, σελ. 296. Εἶναι, νομίζω, ἐνδιαφέρον ὅτι καὶ οἱ δύο λεξικογράφοι ἀναφέρουν ὡς ἰδιότητα τοῦ Ἰπποδάμου ἐκείνη τοῦ «μετεωρολόγου».

οίκιστικων μελετών: δηλαδή άφορούν στο οικόπεδο, στη θέση του, στις συγκεκριμένες περιβάλλοντικές συνθήκες (μορφολογία και σύσταση εδάφους, ανεμολογία, προσανατολισμός, ύγρασία, ποιότητα και επάρκεια νερών κλπ.). Ουσιαστικά πρόκειται για τα θεμελιακά στοιχεία των φυσιολογικών παραμέτρων, δηλ. το έδαφος, τον ήλιο, τον άερα και το νερό, και τις σχέσεις τους, άν δρουν δηλ. και επιδρουν ισόνομα ή όχι, ώστε να δημιουργούν οικιστικό περιβάλλον, που προσφέρει υγεία και ευημερία, όπως θα γράψουν λίγο αργότερα ο Αριστοτέλης και ο Ξενοφών. Ο πρώτος σε μία μόνο παράγραφο των Πολιτικών του (1330a1b, Οικονομικός Ι, IV 134a, 25) και σχετικά με τις απαιτήσεις για τον οίκισμο αναφέρει τέσσερις φορές τις λέξεις υγεία και υγιεινός, ενώ εκείνη της ασφάλειας μόνον δύο. Για την επιμέρους κατοικία κυριαρχούν επίσης οι έννοιες της «υγείας», της «ευημερίας», του «ήθεος» και του «χρησίμου». Αν πέρα από τις γραπτές πηγές στρέψουμε το βλέμμα μας και στα ανασκαφικά δεδομένα, θα διαπιστώσουμε πραγματικά μία αίσθητή διαφοροποίηση ανάμεσα στο προδημοκρατικό, αρχαϊκό σπίτι – από τα λίγα παραδείγματα που ξέρουμε – και εκείνο της κλασσικής περιόδου ως προς τη γενίκευση μερικών χαρακτηριστικών. Αυτό είναι π.χ. η εμφάνιση τώρα της αύλης και η όλη οργάνωση των δωματίων του γύρω από αυτόν τον κλειστό υπαίθριο και ήμιυπαίθριο χώρο. Ακόμα είναι γεγονός η διαφοροποίηση των δωματίων που βλέπουν προς Ν. (υψηλότερα από τους άλλους χώρους τα θέλουν οι γραπτές μαρτυρίες) και επίσης το κοινό γνώρισμα όλων σχεδόν των γνωστών από τις ανασκαφές σπιτιών (Πειραιώς, Ολύμπου, Πριήνης, Μαρώνειας, Πέλλας κ. ά.), να ανοίγει ο οίκος, ο περισσότερο δηλ. χρησιμοποιούμενος χώρος προς Ν. Τα νέα αυτά οργανωτικά χαρακτηριστικά σχετίζονται άμεσα με τον προσανατολισμό, τον αερισμό, την ανεμοπροστασία, τον ήλιασμό και την ήλιοπροστασία και γενικά με τη δημιουργία ενός μικροκλίματος στους χώρους της κατοικίας τέτοιου, ώστε ο έντοικος να νιώθει, όπως λέει ο Ξενοφών, «πάσας τας ώρας ... ήδιστα»²⁰. Από τα γνωστά σχετικά παραδείγματα φαίνεται να είναι ο Πειραιάς²¹, που ήδη αναφέρθηκε, ή πρώτη πόλη σχεδιασμένη από δημοκρατική διακυβέρνηση, όπου ο «μετεωρολόγος» Ιππόδαμος συμ-

20. Αναλυτική περιγραφή αρχαίων πηγών και ανασκαφικών παραδειγμάτων μπορεί να βρει ο αναγνώστης στο: Γ. Π. Λάβδα, 'Ο Ιππόδαμος...όπ. π., και επίσης: Γ. Π. Λάβδα, *Η αρχιτεκτονική της Βορειοελλαδικής Παράδοσης*, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, τομ. 7^η, Μακεδονία Α', εκδ. οίκος «ΜΕΛΙΣΣΑ», Αθήνα, 1990, σελ. 10-24.

21. Σύμφωνα με νεώτερα πορίσματα της έρευνας, η συμμετοχή του Ιπποδάμου στον

βάλλει, ώστε να οργανωθεί με «μετεωρολογικές» προδιαγραφές. Μία παρόμοια πιθανώς «ίσηνομία» ή ισότητα έννοει ο Δημοσθένης²² έναν αιώνα αργότερα, όταν νοσταλγεί την πρώτη περίοδο της Δημοκρατίας στην Αθήνα, όπου το σπίτι των επιφανών Μιλτιάδη και Αριστείδη δεν διέφερε σε πολυτέλεια από εκείνο ενός μη επώνυμου γείτονά του.

*
* *

Αναφέρθηκε προηγουμένως το έπεισόδιο με τον ορθολογιστή και φυσικό φιλόσοφο Αναξαγόρα και τους συντηρητικούς Αθηναίους. Φαίνεται ότι οι «μετεωρολόγοι» και οι ιδέες τους μετά από αυτό, έγιναν αντικείμενα διακωμώδησης ή υποτίμησης γενικά. Ο Εϋριπίδης²³, ο Πλάτων²⁴ και ακόμα και ο

πολεοδομικό σχεδιασμό του Πειραιά, ήταν εκείνη του μέλους της σχετικής επιτροπής. Πρβλ. J. S. Boersma, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405 B.C.* (Groningen, 1970), σελ. 49: "...Hippodamos joined the commission as a member...". Ποιά όμως ήταν η αρμοδιότητά του ως μέλους της επιτροπής; Αν θελήσουμε να συνδυάσουμε τις υπάρχουσες πληροφορίες του Ιπποκρατικού κειμένου (βλ. Λυπουρλής, *οπ.π.*, σελ. 197 κ. έξ.), του Αριστοτέλη (Οικονομικός, I-VI, 6-8, 31) και του Ξενοφώντος (Απομνημονεύματα, III viii 8-10), τις σχετικές προδιαγραφές οίκιστικού περιεχομένου («υγεία», «εύημερία», «ήδεια και γρήσμος οίκησις»), ένδεχομένως μπορούμε να αποκρυπτογραφήσουμε την πραγματική του ιδιότητα. Αυτές οι οίκιστικές προδιαγραφές αναφέρονται στη νέα, εκκολλαπτόμενη τότε επιστήμη της «μετεωρολογίας», που και ο Αριστοτέλης σημειώνει στο κείμενό του το σχετικό με τον Ιππόδαμο (Πολιτ. 1330b). Εφόσον ο τελευταίος δεν αναφέρεται πουθενά ως «γεωμέτρης», ενώ χαρακτηρίζεται ως «μετεωρολόγος», κερδίζει έδαφος ή πιθανότητα να είναι ο Ιππόδαμος ο ειδικός εγκεφάλος για τον σχεδιασμό μιας πόλης αναφορικά με το λεπτό και περίπλοκο θέμα των φυσιολογικών παραμέτρων ή της «μετεωρολογίας». Σχετικά βλ.: Γ. Π. Λαβδα, *Ο Ιππόδαμος...*, *οπ.π.*, σελ. 117.

22. Δημοσθένης *Ολυμπιακός* 3, 24-27: «...ἰδίᾳ δ' οὕτω σώφρονες ἦσαν καὶ σφόδρ' ἐν τῇ τῆς πολιτείας ἡδὲι μένοντες, ὥστε τὴν Ἀριστείδου καὶ τὴν Μιλτιάδου καὶ τῶν τότε λαμπρῶν οἰκίαν, εἴ τις ἄρ' οἶδεν ὧμων ὅποια πότ' ἐστίν, ὅρα τῆς τοῦ γείτονος οὐδὲν σεμνοτέραν οὔσαν...», *The Loeb Classical Library*, 1962(3), σελ. 56.

23. Εϋριπίδου, *Fragm.* 913: «...μετεωρολόγων δ' ἑκάς ἐρριψεν σκολιὰς ἀπάτας...», *Tragicorum Graecorum Fragmenta recensuit Augustus Naeck, Supplementum adiecit Bruno Snell*, Georg Olms, Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1964, [s. 1039], σελ. 10.

24. Ο Πλάτων εἰρωνεύεται τη θεωρία των μετεωρολόγων παίρνοντας ως παράδειγμα τον Αναξαγόρα, φίλο του Περικλή: «...πᾶσαι ὅσαι μεγάλαι τῶν τεχνῶν προσδέονται ἀδύλεσχίας καὶ μετεωρολογίας φύσεως περί. Τὸ γὰρ ὑψηλόνουν τοῦτο καὶ πάντῃ τελεσιουργόν εἰκεν

Ξενοφών²⁵ τούς σχολιάζουν σκωπτικά, θέλοντας νά καυτηριάσουν ακρότητες ή νά κολακεύσουν ένα συντηρητικό κοινό, πού ἐνιωθε νά τοῦ δίγουν τίς ἀπλοϊκές παραστάσεις του γιά τούς θεούς, τὰ φυσικά φαινόμενα καί τὰ ὑπεργήινα ἢ τὰ «μετέωρα» πράγματα. Χαρακτηριστικότερη εἶναι ἰσως ἡ διακωμώδησή τους ἀπό τόν Ἀριστοφάνη στίς *Νεφέλες* καί στούς *Ὀρνίδες*. Τό σχετικό χωρίο τῶν *Ὀρνίδων* μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα, γιατί σχετίζεται ἄμεσα μέ τόν σχεδιασμό τῆς «Νεφέλοκοκκυγίας» καί ἔμμεσα μέ τήν ιδιότητα τοῦ Ἰπποδάμου. Ἡρώας ἐδῶ εἶναι ὁ ἀστρονόμος καί γεωμέτρης Μέτων, δηλ. «μετεωρολόγος» κι αὐτός, ὅπως κι ὁ Ἰπποδάμος. Μέχρι τώρα ἡ ἐρευνα κατανοοῦσε αὐτό τό χωρίο ὡς σάτιρα τοῦ παλαιοδομικοῦ σχεδίου ὡς πρὸς τή γεωμετρική του χάραξη, ἐνῶ τὸ νόημά του φαίνεται νά εἶναι εὐρύτερο: συγκεκριμένα, ὁ Ἀριστοφάνης βάζει τόν Μέτωνα «νά γεωμετρήσει τόν ἀέρα», «Γεωμετρήσαι βούλομαι τόν ἀέρα» (*Ὀρνίδες* 995), πού κατὰ τή γνώμη μου συνιστᾷ ἕνα ιδιοφυές λογοπαίγνιο, ὅπου ἀναμιγνύεται ἡ *πολαιοδομία*, δηλ. ὁ ἀέρας ὡς ἐναέριος χώρος, ἐπάνω στόν ὁποῖο θά κτισθεῖ ἡ Νεφέλοκοκκυγία, καί ἡ *μετεωρολογία*, δηλ. ἡ «γεωμέτρηση» τῶν ἀνέμων ἢ, μέ ἄλλα λόγια, ἡ χωροθέτηση τῆς πόλης ὡς πρὸς τοὺς ἀνέμους. Τόν βάζει ἀκόμα νά φτιάξει μιὰ «κυκλοτετράγωνη», «ὁ κύκλος γένηται τετράγωνος» (*Ὀρνίδες* 1005), ἔτσι ὥστε «καί σάν ἀπὸ ἀστέρι, πού τὸ ἴδιο εἶναι στρογγυλό, νά ξεκινοῦν ἀπὸ παντοῦ μέ ὀρθή γωνία λαμπερές ἀκτίνες», «ὥσπερ δ' ἀστέρος, αὐτοῦ κυκλοτεροῦς ὄντος, ὀρθαί πανταχῇ ἀκτίνες ἀπὸλάμπουσιν» (*Ὀρνίδες* 1007-8), ἕνα ἀκόμα εὐρηματικό λογοπαίγνιο σχετικό μέ τόν ἡλιασμό τῆς νέας πόλης. Τέλος καί ἡ παρατήρησή του σχετικά μέ τή μορφή τοῦ ἀέρα, ἐπάνω στόν ὁποῖο θά κτισθεῖ ἡ Νεφέλοκοκκυγία («ὁ ἀέρας, βλέπεις, εἶναι στό σχῆμα

ἐντεῦθεν πόθεν εἰσιέναι, ὁ καί Περικλῆς πρὸς τῷ εὐφυῆς εἶναι ἐκτῆσατο. Προσπεσὼν γάρ, οἶμαι, τοιούτῳ ὄντι Ἀναξαγόρα, μετεωρολογίας ἐμπλησθεὶς καί ἐπὶ φύσιν τοῦ τε καί ἀνοίας ἀφικόμενος, ὣν δὴ περὶ τὸν πόλιν λόγον ἐποιεῖτο Ἀναξαγόρας, ἐντεῦθεν εἴλκυσεν ἐπὶ τὴν τῶν λόγων τέχνην τὸ πρόσφορον αὐτῇ...». Βλ. Πλάτωνος *Φαίδρος*, 270, The Loeb Classical Library, 1957, σελ. 546.

25. Ὁ Ξενοφών παραθέτει τίς ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη (*Ἀπομνημ.* IV, vii, 6-7), οἱ ὁποῖες, ὅπως καί στόν Πλάτωνα, εἶναι ἀπορριπτικές γιά τήν ἐνασχόληση μέ τή μετεωρολογία. «...ὅλως δὲ τῶν οὐρανίων, ἢ ἕκαστα ὁ θεὸς μηχανάται, φροντιστὴν γίνεσθαι ἀπέτρεπεν...κινδυνεύσαι δ' ἂν εἶναι καί παραφρονῆσαι τὸν ταῦτα μερμηρόντα οὐδὲν ἥττον ἢ Ἀναξαγόρας παραφρόνησεν ὁ μέγιστος φρονήσας ἐπὶ τῷ τὰς τῶν θεῶν μηχανὰς ἐξηγεῖσθαι...». Βλ. Ξενοφώντος *Ἀπομνημονεύματα*, The Loeb Classical Library, 1959, σελ. 348-350.

ολόκληρος πάνω κάτω σαν γάστρα», «αὐτίκα γὰρ ἄήρ ἐστὶ τὴν ἰδέαν ὅλος κατὰ πνιγέα μάλιστα» (Ὀρνιδες 100-1), δηλ. ὄχι ἐπίπεδος, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν συσχετίζεται μὲ τὶς προδιαγραφές τῶν «μετεωρολόγων» γιὰ τὴν ἐπιλογή τῆς κατάλληλης μορφῆς ἐδάφους γιὰ τὴν ἱδρυση μιᾶς νέας πόλης²⁶.

Ὁ ἀέρας, ὁ ἥλιος, ἡ μορφή τοῦ ἐδάφους (ὁ τόπος) εἶναι μαζί μὲ τὸ νερὸ θεμελιακὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὴ σωστὴ ἐπιλογή, συσχέτιση καὶ ποσολογία τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ὑ γ ί ε ι α στὸν οἰκισμὸ καὶ τὴν κατοικία, ὅπως εἶδαμε. Παρὰ τὴν ὅποια κριτικὴ ἢ διακωμώδηση, τὸ μοντέλο αὐτὸ οἰκιστικῆς ὁργάνωσης ἀποτελεῖ ἀπὸ τότε διαχρονικὸ, ὄντολογικὸ, ὄχι μορφολογικὸ, ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο. Οἱ προδιαγραφές του θὰ ριζώσουν ὡς πρακτικὲς ἐμπειρίες καὶ θὰ ἐπιβιώσουν μὲ ποικίλες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές μέχρι καὶ τὸν 19^ο μ.Χ. αἰῶνα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ λεγόμενες «Ἐκφράσεις»²⁷ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων, ὅσες περιγραφές δηλαδὴ σώζονται γιὰ μιὰ πλειάδα πόλεων, ὅπου τονίζεται ἡ «ἰσορροπία» τῶν θερμοκρασιῶν, τὸ κυρτούμενον ἐδαφός (καὶ ὄχι ἡ ἀπορριπτόμενη ἀπὸ τὸν Ἰπποκράτη «ἐγκοῖλος καὶ πνιγερὴ γῆ»), «ἢ τῶν ἀέρων κρᾶσις» ἢ «ἢ τῶν ἀέρων εὐκрасία» καὶ ἀκόμα πόλεις «ἀέρων πνοαῖς εὐκράτοις ἐγκοσμουμένη», ἢ τὸ «διειδές (=διάφανο) καὶ πότιμον ὕδωρ».

Μιὰ σωζόμενη ἐπιβίωση τῆς διαχρονικῆς αὐτῆς ἐμπειρίας, ποὺ τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται στὸν 5^ο π.Χ. αἰῶνα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, εἶναι οἱ πολεοδομικοὶ πρακτικοὶ κανόνες τοῦ Ἡπειρώτη Γεωργίου Γαζῆ, τοῦ ἔτους 1847 μ.Χ. Πρόκειται γιὰ τὴν περιγραφή τῆς μεταφορᾶς ἐνὸς οἰκισμοῦ, τοῦ Δελβινακίου τῆς Ἡπείρου, σὲ ἄλλο μέρος ἀπὸ ἔλλειψη νεροῦ. Αναφερόμενος, λοιπόν, ὁ Γαζῆς σὲ ὑπάρχοντα παραδείγματα μὲ σωστὴ χωροθέτηση, προτείνει νὰ ἐξετασθοῦν οἱ νέες ὑποψήφιεσ θέσεις γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ Δελβινακίου μὲ κριτήρια τὴν ποιότητα τῶν νερῶν, τὰ «προσηλιακὰ χωράφια καὶ τὶς λακκιαῖς», τὸν κατήφορον (=ἐπικλινές δηλ. ἐδαφός), ὅπου μποροῦν νὰ χωροθετηθοῦν οἱ κατοικίες, ἐνῶ οἱ κεντρικὲς λειτουργίες (ἐκκλησία, σχολεῖο, ἐργαστήρια, ἀρχεῖα κλπ) εἶναι σκόπιμο νὰ τοποθετηθοῦν εἰς «ἰσάδιον» (=ἐπίπεδο χῶρο) ἀνάμεσα στοὺς μαχαλάδες, δημιουργώντας ἔτσι τὸ μεσοχῶρι (=τὸ κέντρο). Ἐτσι τὸ χωρίο θὰ ἀποκτήσει καὶ πάλι ὅ,τι εἶχε καὶ πρὶν, ἀφοῦ «οἱ πρῶτοι οἰκήτορές του ...ἦσαν τῷ ὄντι σοφοί,

26. Αριστοφάνους Ὀρνιδες, ἐρμηνευτικὴ ἔκδοσις ὑπὸ Φάνη Ι. Κακριδῆ, Ἀθήνα, 1974, σελ. 54-55 καὶ σελ. 186-189.

27. Πρὸβλ. H. Hunger, Βυζαντινὴ λογοτεχνία, τόμ. Α', μετ. Λ. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Ἀναστασίου, Γ. Χ. Μακρῆ, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα, 1987, σελ. 263 κ. ἐξ.

διότι ἐδιάλεξαν...θέσιν, ἥ ὁποία καί νερά εἶχε ἀξιόλογα καί ὑγείαν θαυμαστήν, καί ἀέρα εὐκρατον καί οἱ μαχαλάδες ἦσαν καλῶς κατοικημένοι...»²⁸. Μὲ ἄλλα λόγια ἐδῶ ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἱπποκράτειες προδιαγραφές τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνα ὡς ἐπιβιωμένη πρακτικὴ ἐμπειρία αἰῶνων, χωρὶς βέβαια ὁ Γ. Γαζής νὰ γνωρίζει τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς.

Κύριε Πρόεδρε,

Οἱ Ἐπαναστάσεις ὀνειρεύονται, σωστά ὁραματιζόμενες, «ἐλευθερία, δημοκρατία καὶ ἀλήθεια». Οἱ ἥρωες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21 σήκωσαν τὰ λάβαρα αὐτὰ τῶν τριῶν ἐννοιῶν παραδίδοντάς τα στοὺς ἐπιγενομένους. Τὰ λάβαρα ἐγίναν στὴ συνέχεια ἐτικέττες στοὺς σάκκους τῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ σάκκου τῆς Δημοκρατίας παραμένει ἀκόμα ἓνα desideratum τῆς Δημοκρατικῆς μας πορείας, ἂν θέλουμε ν' ἀναγνώσουμε καὶ νὰ κατανοήσουμε σωστὰ μορφή καὶ οὐσία τῶν προδιαγραφῶν τῆς πρώτης, ἀρχαιοελληνικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ δημοκρατικοῦ συστήματος. Μένοντας στὸ πλαίσιο τοῦ θέματός μου, τὴ σχέση δηλαδὴ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς μὲ τὴ Δημοκρατία, πιστεύω ὅτι ἡ σωστὴ ἀνάγνωση καὶ κατανόηση τοῦ ἀρχαίου προβληματισμοῦ παραμένει ἀνεκπλήρωτη ἀκόμα ὡς πελῶριο χρέος μας, ἂν πραγματικὰ θέλουμε νὰ τιμήσουμε τοὺς ἀγωνιστὲς τῆς ἐπανάστασης, ποὺ μᾶς ἔδωσαν τὸ δικαίωμα νὰ δροῦμε δημοκρατικά. Στὴν Κλεισθένεια Δημοκρατία ἡ σχέση μὲ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ ἐντοπίζεται στὴν ὄντολογία τοῦ κατοικεῖν, στὶς νεώτερες μετεπαναστατικὲς δημοκρατίες περιορίζεται στὴ Μορφολογία, ἀφοῦ ὅλες παρασύρθηκαν ἀπὸ τίς μεταβλητὲς καὶ ὄχι ἀπὸ τίς σταθερὲς τοῦ Τόπου, ὅπου καλεῖται νὰ δημιουργήσει ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ κάθε φορὰ στὸ Χῶρο καὶ στὸ Χρόνο. Ἡ ἀντιγραφὴ ἐνὸς κορυφαίου μορφολογικοῦ ἀποτελέσματος τοῦ Παρελθόντος δὲν λύνει δυστυχῶς τὰ διαφορετικὰ ἀρχιτεκτονικὰ προβλήματα τοῦ ἐκάστοτε Παρόντος, οὔτε σηματοδοτεῖ ἐξ ἄλλου τὴ Δημοκρατία μονοσήμαντα μίᾳ καὶ μὲν μορφολογία.

Ἡ Ἀρχαία Δημοκρατία εἶναι δεκτικὴ ἐπομένως, ἰδιαίτερα σήμερα, σὲ μίᾳ ὄντολογικῇ, ἀρχιτεκτονικῇ ἀνάγνωση καὶ κατανόηση. Ἡ Ἱστορία ἐμπνέει καὶ

²⁸ Πρὸλ. Β. Χαρίση, *Παράδοσιακοὶ οἰκισμοί: τυχαῖο ἢ σχεδιασμένο ἀποτέλεσμα*, περιοδ. «Ἀνὴρ ὁπλ. καὶ Χῶρος», τεύχη 3, 4, 5 (1978), σελ. 75-77.

ένεργοποιεί, όταν διδασκόμεθα σωστά από τις απαντήσεις στα πάγια προβλήματα της ανθρωπίνης διαβίωσης. Είναι ίσως καιρός να εμπνευσθούμε και πάλι από την Αρχαιότητα, όπου Αρχιτεκτονική και Δημοκρατία προσπάθησαν να δημιουργήσουν οικιστικό πλαίσιο με κριτήρια την υγεία και την ευημερία των «πλειόνων», όπως όρίζει ο Περικλής στον «Επιτάφιο» την αθηναϊκή Δημοκρατία, ή όλων των κατοίκων, όπως όρίζεται θεωρητικά τουλάχιστον η Δημοκρατία στην εποχή μας. Η μείωση του μολυσμένου αέρα και της αναρχίας των πόλεων μας, ο ήλιος χωρίς τον κίνδυνο του έζοντος ή οι πλημμύρες π.χ. στα 66% κακοχτισμένα ρέματα της Αττικής, είναι μερικά ένδεικτικά παραδείγματα, τα οποία στη δημοκρατική μας πολιτεία πραγματοποιούνται χωρίς αιδώ και σκέψη. Τέλος, η όλοένα και σπανιότερη εξασφάλιση «ποτίμου, ήδιστου και υγιεινού» νερού, μαζί με την κατά κανόνα προβληματική ήλιοπροστασία και άνεμοπροστασία των χώρων κατοικίας μας, ώστε οι φυσιολογικές αλλά και οι ψυχολογικές παράμετροι να δρουν με «ίσονομία» και ό έννοικος να ζει «όλας τας ώρας ήδιστα», γίνονται όλοένα και σημαντικότερες προστακτικές για τη ζωή τη δική μας και των παιδιών μας.